

- Lluís B. Polanco Roig (ed.): *The Liber Elegantiarum by Joan Esteve. A Catalan-Latin dictionary at the crossroads of fifteenth-century European culture*. Turnhout: Brepols, 2012 (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis). 441 pàgs. ISBN 978-2-503-52586-0.

El *Liber elegantiarum* és, sens dubte, un dels primers grans reculls lexicogràfics bilingües que incorpora el català com a llengua de referència i un dels primers testimonis de la incipient lexicografia europea. El seu autor, el valencià Joan Esteve, provinent de l'escrivania reial de Nàpols, acabà dirigint la capitular de la catedral de València i redactà l'obra amb la finalitat explícita d'ensenyar llatí. El *Liber*, editat a Venècia el 1489, és, a més, un compendi de gramàtica, retòrica, epistolografia i citacions literàries que ens remetent directament a l'humanisme italià. La publicació d'aquesta primera edició crítica, elaborada amb gran cura, precedida d'un sòlid i il·luminador estudi introductori, és, doncs, una molt bona notícia.

En el seu prefaci, Lluís B. Polanco rememora el llarg camí que ha recorregut des de la primera versió del text que féu el 1995 en la seva tesi doctoral; ens presenta un breu *status quaestionis* sobre les aportacions recents a l'estudi i valoració de l'obra i assenyala els objectius que es proposa, no només com a editor, sinó com a filòleg. Es planteja, per exemple, quina fou la formació d'Esteve, d'on venia el seu "esperit regeneracionista" enmig dels indiscutibles vincles amb l'humanisme italià i quines eren les intencions de l'autor, més enllà d'aquelles que ell mateix proposa en el seu pròleg. També surt al pas de les crítiques que s'han fet al *Liber* quan se l'ha volgut encasellar, des dels criteris de la lexicografia actual, en una tipologia concreta, ja sigui com a manual per a aprendre llatí o com a diccionari bilingüe, així com de les especulacions respecte al grau d'originalitat i a la coherència interna de l'obra. Exposa, tot seguit, les aportacions de la present edició crítica, en la mesura que, més enllà d'una simple transcripció, han estat reformulades les bases d'intervenció sobre el text, s'ha ampliat la col·lació amb algunes noves fonts recentment identificades i s'han reescrit els diversos aparats, la bibliografia i les notes finals.

A la completa introducció (XI–CCXIV) trobem, a més d'un estudi de les fonts i dels aspectes interns de l'obra, tres capítols inicials que ofereixen, a partir d'una bibliografia actualitzada i d'un estat de la qüestió, els coneixements previs necessaris per poder jutjar, si més no esbrinar, quina és la finalitat de l'obra i el seu ressò en el context de l'humanisme renaixentista: ressegueixen la desigual fortuna del *Liber* des de la seva publicació fins a finals del segle XX (*The Liber elegantiarum: an uncertain fate*, XI–XVI);

aporten una acurada descripció del *Liber* com a incunable, amb especial atenció a la primigènia edició veneciana de Paganinus de Paganinis –o Paganino Paganini– (*The Liber elegantiarum as incunabulum*, XVII–XXXIX) i una lúcida mirada a l'autor i a la seva època (*The author and his time*, XL–LIV). Però els capítols centrals d'aquest estudi introductorí són, sens dubte, aquells que es dediquen a la confecció i fonts del *Liber* i a tots els aspectes relacionats amb les tècniques lexicogràfiques de l'obra. Sota l'epígraf *The setting and sources of the Liber elegantiarum* (LV–CXL) Polanco tracta, en primer lloc, l'expansió de l'humanisme italià i la seva influència en els trets definitoris de l'humanisme català, així com el pas de l'ensenyament medieval a l'humanístic. A continuació, dóna notícia de les fonts de l'obra tot emmarcant-les en la tradició gramatical i lexicogràfica des de l'antiguitat (Pompeius Festus, *De compendiosa doctrina* de Nonius Marcellus, *Expositio sermonum antiquorum* de Fulgentius i les *Etymologiae* d'Isidoro de Sevilla) i el món medieval (*Elementarium doctrina rudimentum* de Papias, el *Catholicon* de John de Genoa) fins a l'alba renaixentista, fent especial esment, pel que fa la gramàtica, als *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, a les *Elegantiae Linguae Latinae* de Lorenzo Valla, *De differentiis verborum* i els *Synonyma* de Bartolomeo Facio i les *grammaticae proverbiandi*, i pel que fa als repertoris lexicogràfics, al tractat *De orthographia* de Giovanni Tortelli, als tractats geogràfics (molts deutors de la *Naturalis historia* de Plini), entre els quals cal destacar-ne l'aportació de dos humanistes catalans: Joan Margarit i Jeroni Pau, que dedicà el seu *De fluminibus et montibus Hispaniarum* (1475) a l'aleshores cardenal Roderic de Borja; i les obres d'Alonso Fernández de Palencia i Antonio de Nebrija. Els exemples aportats en cada cas mostren els resultats d'una col·lació múltiple, és a dir, no solament de cada font respecte del *Liber*, sinó de diverses fonts interrelacionades (vid. la correspondència de l'entrada *vicus* de Valla, Nebrija, Perotti amb “Lloch que no te muralla” del *Liber* a la p. CVII). Polanco també destaca (CV–CVI) el floriment dels repertoris lexicogràfics bilingües a la Itàlia de finals del Trecento, que denotaven la necessitat de furnir una nova burgesia emergent d'instruments que els ajudessin a entrar en un món cultural que havia estat reservat fins aleshores als clergues. Finalitza aquest apartat amb un colofó sobre la lexicografia catalana al final de l'Edat Mitjana, que aporta elements prou útils per emmarcar el *Liber* en el context necessari del ressò que tingueren tant els textos dels humanistes italians reeditats en l'àmbit català, com les múltiples edicions del diccionari de Nebrija i, al cap de dècades, el *Vocabulario del humanista* de Juan Lorenzo Palmireno (València 1569) o el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou (València 1575).

A més de les fonts gramaticals i lexicogràfiques, Polanco parla també de la influència de la retòrica clàssica (provinent de Quintilià, més que d'Aristòtil o Ciceró) i de l'*ars dictaminis* medieval, així com de la retòrica i epistolografia humanística, fent esment de Stefano Fieschi pel que fa a la retòrica i Gian Mario Filelfo i Francesco Filelfo pel que fa a l'epistolografia. Especialment referits al breu apèndix de *praecepta* que Esteve afegí a les entrades lèxiques, alguns exemples mostren la importació directa del *De compositione* de Barzizza i de la *Rhetoricae artis praecepta* de Piccolomini (CXXIII). El gran apartat dedicat a les fonts es clou amb un capítol dedicat a la presència de la "literatura" en el *Liber*, que ens il·lustra sobre el cànon d'*authoritates*, conegudes per Esteve, o bé directament a partir d'edicions, o a través de cites o breus *sceptra* que s'empraven per il·lustrar compendis gramaticals o similars. Pel que fa als autors clàssics, la llista és molt àmplia, destacant, però, les cartes i els tractats de Ciceró (en especial *De officiis*, *De senectute* i *De oratore*), el Virgili èpic, les comèdies de Terenci i la història moralitzant de Sal·lusti (CXXIV). Entre les referències a la literatura medieval i renaixentista, es destaquen, entre d'altres, la traducció de *Lásies* de Francesco Filelfo, les *Facetiae* de Poggio Bracciolini, la *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio* de Guillaume de Caoursin, *De duobus amantibus historia* d'Eneas Sílvio Piccolomini i el *De origine inter Gallos ac Britannos belli historia* de Bartolomeo Facio, dels quals s'aporten exemples prou significatius (CXXVII–CXL).

El tractament d'aquestes *fontes* per part d'Esteve constitueix el primer punt que inaugura l'apartat dedicat a la tècnica lexicogràfica del *Liber*, *Notes on the "Lexicographic technique" in the Liber elegantiarum* (CXLI–CXLV). L'heterogeneïtat cronològica i temàtica, els manlleus, calcs, traduccions i interpretacions d'aquests materials, a vegades reutilitzats en diverses ocasions, dóna una primera impressió de *collage* que cal resituar en allò que es podria denominar intent d'homogeneïtzar i donar un sentit unitari a l'obra per part d'Esteve i que no podem valorar, *stricto sensu*, a partir dels criteris que emprem en l'actualitat per estudiar els reculls lexicogràfics. L'entrada, en llengua vernacla, es correspon a allò que anomenem "equivalència", que en aquest cas és el mot, frase o text en llatí que proporcioni al lector la informació necessària, també de caràcter gramatical, retòric, jurídic o epistolar, adient a la finalitat pedagògica que exposa l'autor en el *prooemium* (dedicat al seu amic i mestre Ferrer Torrella) i que neix de la pròpia experiència, dels primers contactes amb els autors llatins:

iuvabat me nonumquam vicissim accipere, nunc Maronem, nunc Terentium, nunc Ciceronem, modo Aulum Gelium, tunc Macrobius, nunc Servium ceterosque

eloquentissimos codices, ut de tenera aetate didiceram haud a mente exciderent mea. Quos inter legendum, nonnulla imo plurima conspiciebam sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas ut praesertim in hisque ludis grammaticae in didascalorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine. (*Liber elegantiarum*, Polanco ed., p.3, 15–20)

Que la funció del *Liber* és l'aprenentatge del llatí es fa evident a simple vista, si comparem la brevetat de l'entrada vernacle amb l'extensió del text llatí que en molts casos conté (a més de la traducció estricta o ampliada) informació morfològica, sintàctica o semàntica (homònims, sinònims, heterònims), observacions etimològiques, derivats i compostos, citacions i *realia* que no estan només al servei de la traducció sinó també de la renovació del llatí que duïen a terme humanistes com Lorenzo Valla amb el seu *Elegantiarum linguae Latinae*. Cal situar, doncs, en aquest context l'aproximació a les tècniques lexicogràfiques (emprades per l'autor de manera més o menys conscient i sistemàtica) de què ens parla Polanco. En primer lloc, les puntualitzacions sobre la macroestructura del *Liber* surten al pas de les suposades “deficiències” d'una “desgavellada” ordenació alfabètica de les entrades, a vegades disposades no per substantiu, sinó per útil gramatical (Colon / Soberanas, 1986: 47); Polanco rebut aquesta crítica parlant aquí d'*Alphabetisation* (CXIV), un sistema d'ordenació aproximada que empraven habitualment obres que no tinguessin com a finalitat única ser un repertori lexicogràfic (a pesar de contenir abundant informació sobre lèxic i semàntica) i qualifica les observacions d'anacròniques, ja que l'obra d'Esteve es publica en un moment en què encara no s'havia produït una sistematització clara en aquest camp. Pel que fa a la dimensió, ja hem al·ludit abans a la desproporció entre la brevetat de l'entrada i la llargària de l'equivalència, la qual cosa, segons el nostre parer, està sovint ben justificada (vg. a “Gràcies” li corresponen dinou accepcions que apunten a la diversitat de matisos i usos del mot). En qualsevol cas, la digitalització i posterior extracció d'índexs del text ha documentat un nombre de mots catalans molt superior a les 12.158 entrades estrictes del *Liber*. El darrer aspecte que cal comentar de la macroestructura és la nomenclatura, difícilment aplicable a l'obra degut a la multiplicitat estructural de les entrades, que poden ser un sol mot (a vegades amb determinant), una o diverses frases i fins i tot, de paràgrafs més o menys extensos (vid. classificació i comentaris pp. CXLIX–CLII). Pel que fa a la microestructura, es comenten, entre d'altres, la presència d'informació gramatical, derivació i composició, sinònims i antònims, etimologies, *realia*, citacions i traduccions.

De totes aquestes observacions es desprèn que el *Liber* no ha estat elaborat segons un mètode i temàtica únics, sinó diversos, i que el fet dificulta la caracterització i encasellament d'aquesta obra en la tipologia que convencionalment s'ha establert per als repertoris lexicogràfics de l'època (tot i que participi una mica de tots). Allò que és ben clar, però, és que el *Liber* es publica en una etapa decisiva en l'enfocament de la lexicografia, ja que, tot i estar dedicat a l'ensenyament del llatí, pren una llengua romànica com a llengua de referència (Buridant, 1986, cit. CLX). Això no vol dir, però (segons Polanco) que pugui ser denominat com el "primer gran diccionari de la llengua catalana", tal com l'havien qualificat anteriorment Moll (1960) o Gulsoy (1964), ja que les seves característiques estructurals ho impedeixen, però sí com el "primer gran compendi de la llengua catalana" i com un dels primers i més originals inventaris bilingües vernaculo-llatins del Renaixement i un dels millors exemples de la filologia humanística. Reproduïm les paraules de l'editor (CLXI):

In any case, its position, although involuntary, as the first great lexical *compendium* of the Catalan language, and as one the first and undoubtedly most complex and original bilingual vernacular-Latin inventories of the Renaissance, comprising lexical, grammatical and rhetorical contents alike, cannot be denied. While reflecting both the indisputable progress and the shortcomings of humanism in the Catalan-speaking lands, the *Liber* comes close, albeit perhaps not exactly at the same level, to the best examples of the European philological humanism.

Finalitza la introducció amb l'exposició dels criteris i normes de l'edició crítica (CLXII–CLXXV), referents a la transcripció de mots llatins, separació de paraules, puntuació, separació d'entrades i subentrades, abreviacions, referències i correccions, entre d'altres aspectes, i un comentari sobre els aparats (*criticus*, *fontium*, *adnotationum*) i l'*Index fontium*, culminant amb una completa bibliografia. La pulcritud de l'edició facilita enormement la consulta del *Liber*: la numeració d'entrades i subentrades, i les referències de l'aparat crític i de fonts, completades al final per les *adnotationes* són una eina imprescindible per a posteriors estudis. La feina de l'editor ha estat més que notable; l'aparat crític, per exemple, conté informació sobre les variants identificades entre les diverses còpies que han pervingut de l'única edició veneciana, sobre algunes intervencions en el text dels usuaris de l'incunable i sobre les *emendationes* del propi editor d'acord amb els criteris preestablerts. Pel que fa a les fonts, s'assenyalen les explícites i les implícites detectades, tot i que una primera lectura aleatòria d'algunes entrades del *Liber* posa també de manifest l'adaptació d'*aurea dicta*; en tenim un exemple

a la 502: “Allí és la pàtria: hon lo viure delita” *Patria illich est ubi delectare vivere*, que provindria, pel que fa als *antiquiores*, de l’*Ubi bene, ibi patria* ciceronià (*Tusc.* 5,37) o de Pacuvi: *Patria est ubicumque est bene*. Una vegada més, l’*auctoritas*, el mirall dels clàssics que, tal com vol Lluís B. Polanco, ens permet ubicar aquesta obra singular i complexa, aquest “primer gran compendi de la llengua catalana” que persegueia la didàctica del llatí, en l’òrbita cultural de l’humanisme renaixentista. ■

■ Bibliografia

- Buridant, Claude (1986): “Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche”; in: Buridant, Claude (ed.): *La lexicographie au Moyen Age*, Lille: Presses Universitaires de Lille, 9–46.
- Colon, Germà / Soberanas, Amadeu J. (1986): *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- Gulsoy, Josep (1964 [1959–1962]): “La lexicografia valenciana”, *Revista Valenciana de Filologia* IV:2–3, 109–142.
- Moll, Francesc de B. (1960): “Les sources du *Liber Elegantiarum* de Joan Esteve”, *Boletim de Filologia* XIX, 105–111.
- Maria Paredes Baulida, Projecte Mimesi, Universitat de Barcelona / Institut Pau Vila de Sabadell, C/ de Viladomat, 118, E-08205 Barcelona, <mariaparedes@telefonica.net>.